

Razvoj djece u jednoroditeljskoj obitelji

Medved, Petra

Undergraduate thesis / Završni rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Teacher Education / Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:147:296385>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-25**

Repository / Repozitorij:

[University of Zagreb Faculty of Teacher Education - Digital repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ODGOJITELJSKI STUDIJ

PETRA MEDVED

ZAVRŠNI RAD

RAZVOJ DJECE U
JEDNORODITELJSKOJ OBITELJI

Zagreb, rujan 2017.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ODGOJITELJSKI STUDIJ
(Petrinja)

PREDMET: RAZVOJNA PSIHOLOGIJA

ZAVRŠNI RAD

Ime i prezime pristupnika: Petra Medved

**TEMA ZAVRŠNOG RADA: RAZVOJ DJECE U
JEDNORODITELJSKOJ OBITELJI**

MENTOR: Mirjana Milanović

Petrinja, rujan 2017.

Sadržaj

Sažetak	3
Summary	4
UVOD.....	5
1. ČIMBENICI DJETETOVA RAZVOJA.....	7
1.1 KOGNITIVNI RAZVOJ	7
1.2 SOCIOEMOCIONALNI RAZVOJ.....	12
2. OBITELJ.....	17
2.1 SUVREMENO RODITELJSTVO I RODITELJSKI ODGOJNI STILOVI	17
2.2 STRUKTURA OBITELJI	18
2.3 JEDNORODITELJSKE OBITELJI	19
3. ŽIVOT DJETETA U JEDNORODITELJSKOJ OBITELJI – UTJECAJ NA ČIMBENIKE RAZVOJA	23
3.1 UTJECAJ JEDNORODITELJSKE OBITELJI NA SOCIOEMOCIONALNI RAZVOJ.....	27
3.2 UTJECAJ JEDNORODITELJSKE OBITELJI NA KOGNITIVNI RAZVOJ	29
ZAKLJUČAK	31
LITERATURA	32

Sažetak

Razvoj djece u jednoroditeljskoj obitelji

Današnja suvremena obitelj nije nalik obitelji koju poznamo iz pedesetih, sedamdesetih ili devedesetih godina. Danas se na obitelj gleda kao zajednicu gdje dijete stječe važne vrijednosti i oblikuje se u poštenog i iskrenog čovjeka. Pripadnici novih naraštaja promijenili su percepciju i očekivanja od obitelji. Novi tip obiteljskih veza, oslonjen na sve veću autonomiju pojedinca i njihovo moderno međusobno komuniciranje. Od samog rođenja, na djetetov kognitivni i socioemocionalni razvoj utječe mnogo čimbenika. No najveći utjecaj ima obitelj koja je djetetov uzor, koja mu pruža ljubav i sigurnost.

Mnogi stručnjaci pretpostavljaju da je jednoroditeljska obitelj manje povoljna i manje poticajna za razvoj od dvoroditeljske obitelji. Najčešće jednoroditeljsku obitelj povezuju s delikventnim ponašanjem, zlouporabom droga, alkohola i pušenjem, niskim samopoštovanjem, napuštanjem školovanja. Posljedice odrastanja u jednoroditeljskim obiteljima na socijalni i emocionalni razvoj djeteta su: tjeskoba, manjak samopouzdanja, gotovo patološka potreba djeteta za ljubavlju i nježnošću, manji osjećaj savjesnosti i niža psihološka dobrobit djeteta. Sve više istraživanja pokazuje kako je odrastanje bez oca značajan prediktor psihičkih, ali i emocionalnih i ponašajnih problema.

No odrastanje u jednoroditeljskim obiteljima ne mora isključivo imati negativne posljedice. Ako se djetetu pruži potrebna ljubav i nježnost te ako ima jednu osobu s kojom će stvoriti sigurnu privrženost, to što živi u jednoroditeljskoj obitelji neće utjecati na njegov kognitivni i socioemocionalni razvoj.

Ključne riječi: obitelj, kognitivni razvoj, socioemocionalni razvoj, jednoroditeljske obitelji.

Summary

Child development in single-parent family

Today's contemporary families are nothing like families we know from 50's, 70's or 90's. Today, we look at families like community where child learns important values and it shapes the child to become good and honest person. Members of new generations have changed perception and expectations from families. New type of family relations is leaning to even bigger autonomy of an individual and their modern reciprocal communication. From the birth, there are a lot of factors that affect child's cognitive and socioemotional development. The biggest influence has family, which is child's first role model. It also provides the child with support and love.

A lot of experts presume that single-parent family is less favorable and encouraging for development than two-parent families. Very often, single-parent families are connected to delinquent behavior, drug abuse, alcohol, cigarette smoking, low self-esteem, and dropping from schools. Consequences on cognitive and socioemotional development of raising a child in single-parent family are: anxiety, low self-confidence, need for attention and tenderness, lower conscientiousness and lower psychological wellbeing of a child.

A lot of researches shows that growing up without a father is significant predictor of psychological, emotional, and behavioral problems.

Growing up in single-parent families does not have to necessarily have negative consequences. If we give a child love it needs and if it has one person it is close with, living in single-parent family will not affect its cognitive or socioemotional development.

Keywords: family, cognitive development, socioemotional development, single-parent families.

UVOD

„Suvremenoj obitelji svojstvena je raznolikost“ (Raboteg-Šarić, 2003, str. 13). Klasična definicija obitelji kao skupine pojedinaca povezanih brakom, krvnom vezom ili usvajanjem sve se više dovodi u pitanje (Scanzoni, 1995; prema Raboteg-Šarić, Pećnik, Josipović, 2003). Niz demografskih pokazatelja u zapadnoeuropskim zemljama ukazuje na strukturne promjene suvremene obitelji. Danas se na obitelj gleda kao na povezanu i složenu cjelinu, na sustav koji se sastoji od više podsustava, koji sve zajedno čine dio šireg sustava. Obitelj kao sustav karakterizira cjelovitost, što znači da su dijelovi sustava organizirani i u međusobnoj interakciji (Bertalanffy, 1968; Simon i Stierlin, 1994; prema Brajša-Žganec, 2003).

Prototip obitelji – zaposleni otac i majka kod kuće – sve se manje susreće. Umjesto toga govori se o pluralitetu obiteljskih oblika, kao što su jednoroditeljske obitelji, slobodne bračne veze, rekonstruirane obitelji, tj. novi brak nakon razvoda, bračni partneri koji žive odvojeno, samačka kućanstva. Struktura kućanstva postala je sve raznovrsnijom i odražava različite životne stilove, no to nije ugrozilo temeljne vrijednosti obitelji (Raboteg-Šarić i sur., 2003).

Novo shvaćanje roditeljstva (Silverstein i Auerbach, 1999; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006) utemeljeno na istraživanjima netradicionalnih obitelji i očinskog angažmana u različitim obiteljskim zajednicama smatra da za dobar odgoj nije nužna tradicionalna trijada: biološka majka-biološki otac-dijete. Povoljan odgoj mogu osigurati obitelji različitih vrsta i struktura, a pritom je bitno da dijete ima jednu odgovornu odraslu osobu, bez obzira na rod i krvnu vezu, s kojom će uspostaviti emocionalnu povezanost i dosljedan topli odnos. No, ti autori i sami priznaju da su uvjeti dobrog roditeljstva najbolji kada je obitelj cjelovita i kad postoji bračni sklad.

Suvremeno dijete se znatno razlikuje od svojih vršnjaka od prije tri ili pet desetljeća. Ono je fizički razvijenije, a intelektualno otvorenije i kritičnije. Ono traži svoje mjesto u obitelji i društvu, želi svoju samostalnost, ravnopravnost, autonomiju (Stevanović, 2000).

U današnje vrijeme susrećemo sve veći broj djece koja živi u jednoroditeljskoj obitelji. Zaintrigiralo me koliko su ona drugačija od djece koja žive uz oba roditelja, jesu li osjetljivija ili su zbog situacija koje su prošla jača i izdržljivija? Zahtjevaju li ona drugačiji pristup i na koji način život s jednim roditeljem utječe na njihov razvoj,

odgoj i budući život s vršnjacima i ljubavnim partnerima i na intelektualne sposobnosti?

U prvom poglavlju *Čimbenici djetetova razvoja* osvrnut ću se na djetetov kognitivni razvoj i socioemocionalni razvoj te što utječe na njih.

U drugom poglavlju *Obitelj* opisat ću suvremeno roditeljstvo i roditeljske odgojne stilove te strukturu obitelji i pobliže pojasniti jednoroditeljske obitelji.

Život djeteta u jednoroditeljskoj obitelji – utjecaj na čimbenike razvoja je naziv trećeg poglavlja u kojemu ću na temelju niza istraživanja opisati kako život djeteta s jednim roditeljem utječe na kognitivni i socioemocionalni razvoj.

1. ČIMBENICI DJETETOVA RAZVOJA

Da bi od malog postalo veliko, potreban je rast. Da bi od nespretnog postalo vješto, potreban je razvoj. Razvoj je dinamičan, stalno promjenjiv proces stjecanja vještina i znanja. Rođenjem djeteta počinje njegov intenzivan rast i razvoj. Iako je taj proces individualan, prate ga karakteristične promjene vezane uz određena razdoblja na raznim razvojnim područjima - od motoričkog i kognitivnog do socijalnog, emotivnog i govorno-jezičnog.

Razvojna razdoblja prema Berk (2008, 8 str.):

1. Prenatalno razdoblje – od začeća do rođenja (38 tjedana)
2. Dojenačka dob i najranije djetinjstvo – od rođenja do 2. godine
3. Rano djetinjstvo (period malog djeteta) – od 2. do 6. godine
4. Srednje djetinjstvo (školska dob) – od 6. do 11. godine
5. Pubertet – od 11. do 15. godine
6. Adolescencija – od 15. do 20. godine
7. Rana odrasla dob – 20. do 40. godine
8. Srednja (zrela) odrasla dob – 40. do 60. godine
9. Kasna zrela dob (starost) - > 60. godine

U razvoju djeteta važni su biološki, psihološki i socijalni faktori. Mnoge teorije koje proučavaju djetetov razvoj razlikuju se upravo po tome kojima od tih čimbenika daju veću važnost (Cowan, Powell i Cowan, 1998; prema Miljević Riđički, 2015).

Čimbenici koji utječu na razvoj su unutarnji i vanjski (utjecaj genetske strukture i okoline), normativni (karakteristike prijelaznih razdoblja i utjecaj velikih povijesnih događaja) i nenormativni (očekivani životni događaji).

1.1 KOGNITIVNI RAZVOJ

Kogniciju, prema Piagetu, možemo definirati kao više mentalne procese, kao što su rasuđivanje i rješavanje problema pomoću kojih ljudi nastoje shvatiti svijet oko sebe (Milanović, 2014). „Piaget je jedan od najznačajnijih teoretičara dječje inteligencije

(..)“ (Miljević-Riđički, 2015, str. 12). Smatra se, da se djetetovo mišljenje socijalizira u razgovoru s drugim osobama, osobito vršnjacima. Ono što jedno dijete kaže o nekom događaju ili osobi, drugom djetetu to može izazvati novu misao ili argumente te oba djeteta mogu o tome razmišljati i promijeniti vlastito gledište. Ono o čemu djeca govore određeno je njihovim razvojnim stupnjem (Wood, 1995).

Piaget je misaoni razvoj podijelio na četiri razvojna razdoblja:

1. Senzomotoričko razdoblje (0-2. godine) – dijete spoznaje svijet oko sebe kroz izravno djelovanje, to djelovanje odražava se u senzomotoričkim shemama tijekom ranog djetinjstva te sheme postaju sve složenije i povezanije (Milanović, 2014).
2. Predoperacijsko razdoblje (2.-6. godine) - dijete može rješavati probleme predočavanjem, umjesto izravnim djelovanjem. Mišljenje je brže, učinkovitije, pokretljivije i više socijalno uklopljeno te se pojavljuje simbolička igra. U ovom se razdoblju javlja egocentrizam i centracija (Milanović, 2014). Egocentrizam podrazumijeva da se dijete ponaša kao da svi oko njega znaju i vide ono što i ono opaža ili zna, a pod centracijom Piaget podrazumijeva koncentraciju pozornosti na pojedine posebno istaknute značajke objekta koje dijete opaža te zanemarivanje drugih važnih osobina (Bugle, 2002).
3. Razdoblje konkretnih operacija (6.-12. godine) – dijete je u mogućnosti klasificirati određene predmete, odnosno predmete na temelju istih značajki povezati u klase, javlja se sposobnost reverzibilnosti, što znači da dijete može procese mišljenja i spoznavanja vratiti na njihovo ishodište (Bugle, 2002).
4. Formalno razdoblje (12. - <) - razmišljanje postaje sve apstraktnije, dijete se može odvojiti od konkretnog predmeta i zamišljati predmete služeći se apstraktnim pojmovima.

Piaget smatra da djetetov organizam mora mora biti spreman za određenu vrstu sadržaja. Budući da su prema njegovu mišljenju razvojni stupnjevi razmjerno čvrsto određeni, besmisleno je truditi se oko učenja sadržaja za koje djetetov organizam nije spreman (Vizek Vidović, V., Vlahović-Štetić, V., Rijavec, M., Miljković. D., 2003).

Za razliku od Piageta, koji je naglašavao djetetovo samostalno nastojanje razumijevanja svijeta oko sebe, psiholog Lav Vigotski kognitivni razvoj djeteta vidi

kao društveno posredovani proces koji ovisi o pomoći odraslih osoba i zrelije djece (Berk, 2008). Vigotski zastupa mišljenje da u misaonom razvoju ključnu ulogu imaju odnosi djeteta s odraslim osobama u njegovoj okolini koje mu pomažu u spoznavanju i tumačenju zbivanja. To mogu biti i djetetovi vršnjaci koji su savladali neku novu vještinu (Miljević-Ridički, 2015). Naglašavajući razliku između postojećeg stupnja razvoja i onoga što dijete može postići uz pomoć posrednika, smatra se da svako dijete može mnogo više (Vigotski, 1962; prema Skupnjak, 2012).

U svojoj teoriji Vigotski spominje pojam zona proksimalnog razvoja ili područje približnog razvoja. To definira kao razliku između dječjeg trenutno postojećeg stupnja razvoja (određenog samostalnim rješavanjem problema) i višeg stupnja potencijalnog razvoja (određenog kroz sposobnost rješavanja problema, uz vođenje odraslih ili u suradnji sa sposobnijim vršnjacima). Zonu proksimalnog razvoja sljedbenici teorije Vigotskog tumače kao kognitivni potencijal koji upućuje na dječju inteligenciju (Kovač-Cerović, 1990; prema Miljević-Ridički, 2015). Za poticanje dječje intelektualne kompetentnosti važno je prepoznati trenutak kada dijete razumije problem i može ga samo savladati bez pomoći odrasle osobe. Odrasli posrednik daje djetetu upute kako riješiti problem. Vigotski to naziva kooperativni ili suradnički dijalog (McLeod, 2007).

Prema Vigotskom, četiri su zone razvoja, ovisno o razvojnoj usmjerenosti pojedinih aktivnosti; prva zona je zona budućeg razvoja – tu pripadaju aktivnosti koje su preteške za dijete, ne može ih riješiti ni uz pomoć odrasle osobe; to su aktivnosti koje će dijete usvojiti u budućnosti. Druga zona je zona proksimalnog razvoja – sadrži novi skup aktivnosti, koje dijete može provesti uz pomoć odraslog. Treća zona je zona sadašnjeg razvoja – sadrži sadašnje mogućnosti djeteta; odvija se interakcija između djeteta i odrasle osobe, ali nema novina. Četvrta zona je zona prošlog razvoja – sadrži zajedničke aktivnosti koje uključuju načine ponašanja koje je dijete već usvojilo (Ignjatović-Savić, Kovač-Cerović, Plut i Pešikan, 1990; prema Miljević-Ridički, 2015).

Uz teorije Vigotskog i Piageta, za kognitivan razvoj važna nam je i teorija posredovanog iskustva učenja Reuvena Feuersteina. Feuerstein je autor teorije strukturalne kognitivne promjenjivosti (MLE-mediated learning experience). Temeljna pretpostavka te teorije je da svaka osoba ima mogućnost za promjenu, bez

obzira na dob ili stanje u kojem se nalazi. Jedinствена karakteristika ljudskog organizma jest da je sposoban promijeniti niz motivacijskih i kognitivnih funkcija kako bi se prilagodio različitim životnim situacijama. Osnovne karakteristike strukturalne promjenjivosti su konstantnost (stalno se događa), prožimanje (promjene u jednom dijelu odražavaju se na cijeli sustav) i centralnost (samoregulacija). Feuerstein naglašava važnost povezanosti ljudskog razvoja i sociokulturalne okoline. Odnos djeteta i njegove okoline značajan je čimbenik u kognitivnom razvoju djeteta (Miljević-Riđički, 2015). Poticaji iz okoline dolaze preko posrednika – to su obično roditelji, odgojitelj, učitelji ili druga osoba važna u životu djeteta (Raphael S. Feuerstein, Louis Falik, and Yaacov Rand, 2006). Nedostatak prijenosa i posredovanja učenja ima za posljedicu nedostatak promjenljivosti, krutost i nisku razinu prilagodljivosti. Prema Feuersteinu (Feuerstein i Feuerstein, 1994; prema Miljević-Riđički, 2015) MLE djeluje na sljedeće aspekte kognitivnog razvoja:

- povećanje mogućnosti za promjenu putem neposrednog iskustva,
- reflektivno mišljenje,
- unutarnja reprezentacija,
- djelotvorno ponašanje,
- samostalno korištenje vanjskih poticaja.

Feuerstein navodi 12 sastavnica MLE koje su međusobno povezane:

1. Voljnost (intencija) – ova se sastavnica odnosi na volju odraslog da posreduje između djeteta i vanjskog izvora stimulacije te da djetetu olakša prijelaz na višu razinu mišljenja i povezivanja.
2. Uzajamnost (reciprocitet) – da bi učenje uspjelo mora postojati zajednički trud i interes, posrednik i dijete uzajamno i naizmjenice reagiraju jedno na drugo.
3. Prijelaz na višu razinu (transcendencija) – transcendencija je potrebna kako bi se razvila unutrašnja reprezentacija i apstraktno mišljenje, posrednik pomaže djetetu da prijeđe s konkretnog i vidljivog na apstraktno, nešto što treba zamisliti, predočiti.
4. Značenje (posredovanje značenja) – sve što se događa oko djeteta nema jednako značenje, pa posrednik skreće djetetu pozornost na važne poruke. Posredovati se može neverbalno, tonom glasa, izrazom lica, pokretima tijela te verbalno.

5. Posredovanje osjećaja kompetentnosti – posrednik je tu da djetetu stvori mogućnost da ovlada različitim sadržajem i da se zbog toga osjeća kompetentno. Osjećaj kompetentnosti postižu ona djeca koja dobivaju neposredne pozitivne povratne informacije i kojima roditelji postavljaju više pitanja vezana uz ono čime žele ovladati i pritom ih ohrabruju.
6. Posredovanje regulacije ponašanja – ova sastavnica najviše je povezana s uzajamnošću stoga je izuzetno važna uzajamna emocionalna povezanost između modela i sljedbenika. Posrednik mora naučiti dijete odgovarajućim ponašanjima, a dijete na temelju toga odabire ispravno ponašanje.
7. Psihološka diferencijacija – roditelji/posrednici moraju dati svome djetetu mogućnosti da samo istražuje i stječe osobna iskustva. Dijete mora imati osjećaj autonomije u izvršenju zadataka.
8. Razmjenjivanje – ova se sastavnica odnosi na razmjenjivanje podataka, roditelji koji svoje znanje dijele s djetetom pozitivno utječu na djetetov intelektualni razvoj. Dijete, bez obzira na dob, sudjeluje u obiteljskim događanjima i uvijek postoji primjeren način da se s djetetom podijele informacije.
9. Postavljanje i postizanje ciljeva – inteligentno ponašanje uključuje planiranje, postavljanje ciljeva i stvaranje mogućnosti za njihovo ostvarenje. Roditelji intelektualno naprednije djece odvajaju više vremena za provjeru djetetovih planova i postavljanje ciljeva.
10. Promjena – djetetu posrednik treba kako bi se promijenilo u intelektualnom ponašanju i kako bi i samo zamijetilo tu promjenu. Zato svaki uspjeh treba prepisati djetetovim rastućim sposobnostima i ovladavanju novih vještina.
11. Izazov - traženje optimističnih ishoda – uspješni posrednici potiču dječju znatiželju, omogućuju im osjećaj sigurnosti, tako da su nove situacije za djecu izazov, a ne prijetnja. U tim okolnostima djeca su spremna za učenje i promjenu, jer je za to potreban određen optimizam.
12. Posredovanje osjećaja pripadnosti – potrebno je da dijete ima osjećaj pripadnosti najprije užoj, pa zatim široj obitelji jer mu to daje osjećaj sigurnosti.

I Feuerstein i Vigotski naglašavaju da je važno socijalno posredovanje. Bez obzira što koriste različite termine postoji ista pretpostavka. Ako odrasla osoba aktivno ne

sudjeluje u interakciji s djetetom i nije osjetljiva na njegove kognitivne potrebe, dijete neće iskoristiti svoje kognitivne potencijale (Miljević-Ridički, 2015).

1.2 SOCIOEMOCIONALNI RAZVOJ

Emocije su jedan od najvažnijih činitelja koje utječu na cjelokupno funkcioniranje pojedinca i imaju glavnu ulogu u interpersonalnom životu. Svako malo dijete na podražaje iz svoje okoline reagira emocionalno (Brajša-Žganec, 2003). Kada dođe na svijet dijete posjeduje socijalizirajuće instinkte kojima roditelje potiče da jednako želi i primati i slati poruke. Potreba za reakcijom ljudi očita je kod sve djece, a odnos koji dijete stvori s roditeljima, ponajprije majkom, prototip je za sve ostale odnose s drugim ljudima. U kratko vrijeme djeca preuzmu i nauče od roditelja osnovne društvene rituale. Najprije oponašaju izraze lica, zatim pokrete, a onda ponašanje općenito (Stoppard, 2004).

Dijete se rađa s fiziološki utemeljenim osnovnim emocionalnim osobinama ili sklonostima, i to većim sklonostima prema pozitivnim emocijama (vedrina, veselje, radost) ili negativnim emocijama (tuga, bijes, preplašenost). U odnosu sa svojim roditeljima i ostalim članovima obitelji, djeca postupno uče prepoznati svoje i tuđe emocije, uče koje su emocije primjerene u određenoj situaciji, a koje nisu. Vasta (1997) naglašava važnost utjecaja roditelja na socioemocionalni razvoj djeteta. Kao što se u većini literature navodi, upravo ono što dijete usvoji u obiteljskom okruženju nosi sa sobom cijeloga života. Značaj socijalnog i emocionalnog razvoja vidljiv je u svakom području. Socijalni i emocionalni razvoj djeteta očituje se u izražavanju i upravljanju emocijama, djetetovom iskustvu te u sposobnosti uspostavljanja (pozitivnih) odnosa s drugima. Sve je to dio socioemocionalnog razvoja, koji se djelomično odvija prema naslijeđenom genetskom nacrtu, a djelomično pod utjecajem majke, roditelja odnosno obitelji (Čudina-Obradović i Obradović, 2006).

Prvi roditeljski odnos prema djetetu proizvodi nastanak privrženosti (Čudina-Obradović i Obradović, 2006). Za razvoj emocionalne veze potrebna je interakcija s figurom privrženosti, odnosno interakcija između roditelja i djeteta, a na taj način dijete stječe emocionalnu povezanost koja je osnova za razvoj kasnijih emocionalnih veza u životu te osobe (Buljan Flander, 2001). Berk (2008) definira privrženost kao snažnu emocionalnu povezanost koju imamo s posebnim ljudima u svom životu i koja

kod nas izaziva ugodu i radost kada smo s njima u interakciji, a u razdobljima stresa nas njihova blizina može utješiti.

„Uspostaviti privrženost između majke i djeteta važno je za razvoj emocionalnosti, društvenih odnosa, a i za kognitivni razvoj djeteta. Ako dijete ne može uspostaviti privrženost, ako nema majku ili zainteresiranog skrbnika, ako majka/skrbnik ne odgovara primjereno na njegove potrebe, u djetetu će se javiti niz nepovoljnih posljedica. A to su:

1. negativna emocionalnost i nepovjerenje prema ljudima i svijetu,
2. gubitak motivacije i znatiželje, smanjena pozornost i hiperaktivnost,
3. slabije pamćenje,
4. nemogućnost korištenja misaonih funkcija i školski neuspjeh.“ (Čudina-Obradović i Obradović, 2006, str. 251).

Privrženost se razvija u četiri stadija:

Stadij petprivrženosti (od rođenja do 6 tjedana) karakterizira hvatanje, osmjehivanje, plakanje i gledanje odraslima u oči. U ovome razdoblju djeca još uvijek nisu privrženata, jer se ne bune kada ostanu s nepoznatom osobom.

Stadij nastanka privrženosti (od 6 tjedana do 6-8 mjeseci) karakterizira djetetovo različito reagiranje na poznate i nepoznate osobe, što znači da dijete u interakciji s majkom brblja i osmjehuje se te ga ona najbrže smiri. U ovome razdoblju djeca prepoznaju svoje roditelje, ali još uvijek ne protestiraju kada se od njega odvajaju.

Stadij jasno uspostavljene privrženosti (od 6-8 mjeseci do 18-24 mjeseca) karakterizira separacijska anksioznost djeteta ili tjeskoba kod odvajanja, što znači da dijete postaje uznemireno kada roditelj odlazi i trudi se zadržati ga u svojoj blizini. U ovom stadiju djeca roditelja koriste kao sigurnu bazu, odnosno mjesto s kojeg odlaze istraživati okolinu i na koje se vraćaju po emocionalnu podršku. U ovome je razdoblju dječja privrženost roditelju očita.

Stvaranje recipročnog odnosa (nakon 18-24 mjeseca) karakterizira dječje razumijevanje nekih od činitelja koji utječu na roditeljeve dolaske i odlaske, što znači da se djetetova uznemirenost zbog odvajanja smanjuje i djeca počinju pregovarati s roditeljima, koristeći molbe i uvjeravanja kako bi promijenili njihove ciljeve. Ukoliko roditelji djetetu objasne kamo odlaze, ono će lakše podnijeti njihovu odsutnost (Berk, 2008).

U skladu s odnosom skrbnika, dijete može postići jedan od triju oblika privrženosti: sigurnu, ambivalentnu ili izbjegavajuću. Novija istraživanja uočila su i četvrti oblik, dezorganiziranu privrženost. Sigurnu će privrženosti postići djeca čiji skrbnik dosljedno odgovara na njihove potrebe. Sigurno privrženost djeca mogu doživljavati širok raspon emocija, bolje su socijalizirana, kooperativnija, pokazuju više entuzijazma, pozitivnih emocija i upornosti, a situacije rješavanja zadataka ne frustriraju ih kao nesigurno privrženost djecu (Milanović, 2014). Ambivalentni tip pokazuju djeca koja nisu sigurna u skrbnikovu brigu i pouzdanost te mu u isto vrijeme pokazuju ljubav i otpor. Ta djeca postupno razvijaju povećanu sklonost negativnim emocijama (Oatly, Jenkins, 2002; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006). Izbjegavajuću privrženost pokazuju djeca koja su zbog nedosljednosti skrbnika doživjela razočaranje te ona općenito ne reagiraju emocionalno. Dok dezorganiziranu privrženost pokazuju djeca čije je ponašanje prema skrbniku nasumično, povremeno izbjegavajuće, povremeno odbijajuće, to je obično posljedica zlostavljanja djeteta.

„Odnos koji su roditelji ostvarili s djetetom u prvoj godini ostavlja trajni pečat ravnodušnog ili osjećajnog bića, sposobnog da doživi i radost i tugu ili sklonijeg tuzi i strahu“ (...) „veliku ulogu ima stres koji dijete doživljava ako je odvojeno od roditelja ili je zapušteno.“ (Čudina-Obradović i Obradović, 2006, str. 331).

Faze emocionalnog razvoja mogu se prema nekim autorima podijeliti u tri skupine. To su usvajanje emocija, diferenciranje i transformacija emocija (Haviland-Jones i sur., 1997; LaFreniere, 2000; Oatley i Jenkins, 2000; prema Brajša-Žganec, 2003).

Faza usvajanja emocija uglavnom se odvija u ranom djetinjstvu te uključuje refleksne reakcije, karakteristike temperamenta te usvajanje određenih emocionalnih obilježja. Uz sposobnost emocionalnog reagiranja djeca uče prepoznavati emocije, zavisno od genetskih predispozicija i karakteristika temperamenta. Djeca od rođenja u interakciji s okolinom pokazuju svoje osjećaje te uče prepoznavati i kontrolirati emocije. Pozitivne emocije kao što su sreća, iznenađenje te negativne emocije poput ljutnje, tuge, straha, smatraju se osnovnim emocijama i mogu se prepoznati vrlo rano u djetinjstvu.

Faza diferenciranja emocija odnosi se na povezivanje kao i odvajanje izraza i osjećaja prema ili od određenog konteksta ili ponašanja. U fazi diferenciranja dolazi

do modifikacije signala iz okoline, pri čemu se taj proces odvija pod utjecajem učenja te prvenstveno obiteljskih obrazaca ponašanja, a emocionalne reakcije povezuju se s novim kontekstom. U drugoj polovici druge godine djeca postaju svjesna svog emocionalnog ponašanja vezanog uz primarne emocije te uče složenije emocionalne procese koji su preduvjeti za razvoj, na primjer, zavisti i empatije. Između druge i treće godine djeca u skladu sa stečenim i do tada naučenim standardima i normama ponašanja razvijaju složene emocije ponosa, krivnje i srama, zbunjenosti i prkosa (Lewis, 1993; prema Brajša-Žganec, 2003).

U fazi transformacije emocija, koja je najsloženija i najmanje istražena, dolazi do povezanosti emocionalnog iskustva i verbalizacije emocija, do miješanja emocija i njihovih transformacija.

Proces socijalizacije, kao i emocionalni razvoj, odvija se postupno kako dijete raste. Odgoj u obitelji priprema dijete za buduće zrele odnose s okolinom, vršnjacima, životnim partnerima i suradnicima (Čudina-Obradović i Obradović, 2006). Različiti socijalni odnosi imaju različite socijalizacijske zadaće u razvoju djeteta. Roditelji razvojem sigurne baze potiču razvoj individualnosti, dok vršnjaci uvjetuju uspostavljanje i održavanje interpersonalnih izvanobiteljskih veza (Klarin, 2006).

Socijalizacija se u najširem smislu definira kao proces tijekom kojeg ljudi stječu stavove i vrednote određene kulture te uče ponašanja koja se smatraju prikladnima za pojedince, članove određenog društva (Raboteg-Šarić, 1997). Vasta (1997) definira socijalizaciju kao proces tijekom kojega društvo oblikuje djetetova uvjerenja, očekivanja i ponašanja. Dječji socijalni razvoj obuhvaća ponašanja, stavove i afekte sjedinjene u dječjoj interakciji s odraslima i vršnjacima. Osnovni pristupi proučavanju ranog socijalnog razvoja razlikuju se s obzirom na naglasak koji se stavlja na evolucijske korijene razvoja, utjecaja okoline i učenja, te kognitivno-razvojne modele (Brajša-Žganec, 2003). U novije vrijeme veliki interes istraživača usmjeren je na ekološki pristup u proučavanju dječjeg razvoja koji se temelji na Bronfenbrennerovoj teoriji ekoloških sustava (Bronfenbrenner, 1979; prema Brajša-Žganec, 2003). Ekološki pristup naglašava važnost okoline za dječji razvoj i psihosocijalnu prilagodbu.

Bronfenbrenner, kako bi dokazao važnost uvjeta u kojima se dijete razvija, istražio je koeficijente inteligencije razdvojenih jednojajčanih blizanaca. Blizanci koji su

živjeli u sličnom okruženju imali su vrlo slične rezultate na testu inteligencije, a blizanci koji su živjeli u različitim okruženjima, što se tiče veličine mjesta i načina života, nisu imali velike sličnosti u testu inteligencije (Bronfenbrenner, 1986: prema Miljević-Ridički, 2015).

Prema ovom modelu, dijete se nalazi u sredini, a oko njega se šire u koncentričnim krugovima slojevi okoline (Brajša-Žganec, 2003). Slojevi okolinskog konteksta dijele se na mikrosustav, mezosustav, egzosustav i makrosustav. Mikrosustav odnosi se na obitelj, dječji vrtić, vršnjake te crkvenu zajednicu kojoj dijete pripada. Ovaj sustav nije konstantan jer se mijenja pri svakoj promjeni okoline (Štulić, 2015). Mezosustav obuhvaća odnose između različitih mikrosustava, na primjer kako dječje funkcioniranje u obitelji utječe na interakciju s vršnjacima u vrtiću (Brajša-Žganec 2003). Egzosustav se odnosi na proširenu obitelj, prijatelje, medije, susjedstvo, a makrosustav na stavove i ideologiju kulture kojoj dijete pripada. Makrosustav je najčešće i najstabilniji sustav, ali najmanje važan. Vanjski sustavi koji utječu na procese koji se odvijaju u obitelji su mezosustav, egzosustav, makrosustav, ali i kronosustav, koji se odnosi na promjene u okolini tijekom vremena (Miljević-Ridički, 2015).

2. OBITELJ

Prema Jankoviću (1996), obitelj je živi sustav koji predstavlja organiziranu, relativno trajnu, reproduktivnu društvenu cjelinu s ograničeno promjenjivim obrascima ponašanja vezanima za uloge, strukturu i način djelovanja. Klarin (2006) opisuje obitelj kao okruženje koje omogućuje djetetu temeljne fizičke, socijalne i psihičke uvjete za prilagodbu tijekom cijelog životnog ciklusa.

Obitelj je prva zajednica u kojoj dijete stječe sve važne vrijednosti, a kvaliteta tih vrijednosti ovisi o kvaliteti obiteljskih odnosa, koja obuhvaća stil odgoja u obitelji i roditeljsku ljubav te privrženost djetetu.

Funkcioniranje obitelji možemo promatrati uz pomoć dviju dimenzija: kohezivnosti i prilagodljivosti. Snaga emocionalne povezanosti članova obitelji predstavlja kohezivnost, dok prilagodljivost obitelji obilježava više ili manje adaptivne oblike reagiranja na promjene. Jedan od najvažnijih aspekata prilagodljivosti obitelji je socijalna potpora, što se očituje u različitim oblicima pomoći koju obitelj pruža članovima (Klarin, 2006).

2.1 SUVREMENO RODITELJSTVO I RODITELJSKI ODGOJNI STILOVI

Kvaliteta roditeljstva povezuje se s različitim aspektima razvoja, ponašanjem djeteta, s akademskim postignućem, moralnim rasuđivanjem i osobinama ličnosti (Klarin, 2006).

Činjenica da je obitelj sustav, potkrepljuje važnost usklađenosti stilova roditeljstva majke i oca. Stilovi roditeljstva razlikuju se s obzirom na dvije dimenzije: roditeljsku toplinu i roditeljski nadzor. Kombinacija ovih dviju dimenzija roditeljstva omogućuje razlikovanje četiriju stilova roditeljstva: autoritativan, autoritaran, popustljiv i indiferentni.

Autoritativan roditeljski stil, još se naziva i demokratski-dosljedan, rezultira maksimalnom potporom i poštovanjem, uz postavljanje jasnih granica ponašanja (Klarin, 2006). Djeca koja žive u takvom okruženju su spontana i slobodno izražavaju svoje mišljenje i emocije (Čudina-Obradović i Obradović, 2006).

Autoritaran stil ili autokratski obuhvaća visoku razinu kontrole i nadzora i ne pokazuje toplinu i ljubav prema djetetu. Takav roditelj je strog, postavlja nerealno visoke zahtjeve i pri tome upotrebljava silu (Klarin, 2006). Djeca koje žive u takvom okruženju sklona su promjenama raspoloženja, povučena su, nevesela, bojažljiva, razdražljiva i nesamostalna (Stevanović, 2000).

Popustljiv ili permisivan roditeljski stil opisuje visoka razina topline i ljubavi, ali niska razina nadzora. Pravila ponašanja su često nedefinirana pa su takva djeca nezrela, impulzivna i agresivna, često depresivna i nezadovoljna. Ovakav roditeljski stil onemogućuje djetetu sjecanje normi i pravila ponašanja (Klarin, 2006).

Indiferentni, ravnodušan ili zanemarujući roditeljski stil obilježen je niskom razinom ljubavi i nadzora. Roditelji ne pokazuju nikakav interes za dijete te zbog toga djeca ne uspijevaju steći društvenu kompetenciju i neuspješna su u školi (Čudina-Obradović i Obradović, 2006).

Obitelj se u posljednjih dvadesetak godina znatno promijenila (Coontez, 2000; prema Klarin, 2006). Zapošljavanjem žene, odnos muškarca i žene u obitelji postaje izjednačen, a uloga očeva u odgoju djece postaje sve veća (Klarin, 2006).

Pripadnici novih naraštaja promijenili su percepciju i očekivanja od obitelji. Novi tip obiteljskih veza, oslonjen na sve veću autonomiju pojedinca i njihovo moderno međusobno komuniciranje, omogućuje obiteljsku „privrženost na distancu“ (Puljiz, 2003; prema Raboteg-Šarić i sur., 2003).

Suvremeni pojam roditeljstva shvaća se kao „ravnopravno roditeljsko partnerstvo“ (Deutsch, 2001; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006). Ravnopravni roditelji odbijaju uvriježene stereotipe očinstva i majčinstva i rodno podijeljene radne uloge u kući i izvan nje.

2.2 STRUKTURA OBITELJI

„Ta mala socijalna skupina, kolijevka svakog čovjeka ali i čovječanstva, stalno se mijenjajući, pojavljuje se u nebrojeno mnogo uvijek različitih slika i oblika“ (Janković, 1996, str.12).

Obiteljska se struktura mijenja pod utjecajem društvenih uvjeta, što se može primjetiti u doba političkih i ekonomskih kriza i ratnih razaranja (Berc, Ljubotina i Blažeka, 2009).

Stevanović (2000) dijeli obitelj na potpunu obitelj koju sačinjavaju oba roditelja i djeca i žive u zajedničkom domaćinstvu te nepotpunu jednoroditeljsku obitelji u kojoj je stalno prisutan i skrbi o odgoju djece samo jedan roditelj.

Golubović (1981) spominje nuklearnu i proširenu obitelj. Nuklearna obitelj sačinjava nuklearnu jezgru: supružnici i djeca (potpuna) ili samo supružnici (nepotpuna). Dok proširena obitelj označava obitelj koja je proširena srođnicima koji žive kao cjelina. Tako zajedno s roditeljima mogu živjeti udana kćerka ili oženjen sin. Nuklearna obitelj je dvogeneracijska, dok je proširena najčešće trogeneracijska, a ponekad i četverogeneracijska (Stevanović, 2000).

Novije nagle promjene u strukturi nukleusne (nuklearne) obitelji, najčešće razvod, a i u svijetu sve češće rađanje izvan braka, proizvode jednoroditeljske obitelji, uglavnom s majkom/hraniteljicom kao glavom obitelji. U istraživanjima koja proučavaju utjecaj različite obiteljske strukture na dijete, možemo razlikovati mnoge i sve raznovrsnije tipove obitelji: dvoroditeljske obitelji s dva biološka roditelja, dvoroditeljske obitelji s dva adoptivna roditelja, jednoroditeljske obitelji s podjednakom podjelom roditeljstva između oca i majke, jednoroditeljske obitelji s majkom kao glavom obitelji bez kontakta s ocem, jednoroditeljske obitelji s majkom kao glavom obitelji bez poznatog oca, jednoroditeljske obitelji s ocem kao glavom obitelji, dvoroditeljske obitelji s majkom i poočimom, dvoroditeljske obitelji s ocem i pomajkom i jednoroditeljske obitelji unutar majčine roditeljske obitelji (Čudina-Obradović i Obradović, 2006).

2.3 JEDNORODITELJSKE OBITELJI

U stručnoj literaturi uz izraz jednoroditeljska obitelj (što je doslovni prijevod engleskog termina *singleparent family*) kao sinonimi rabe se sljedeći izrazi: roditelj samac (*single parent*), jedan roditelj (*one parent*), roditelj bez bračnog druga (*parent without partners*), roditelj koji živi sam (*lone parent*) (Martin i Colbert, 1997; prema Mrnjavac, 2014). Često nalazimo i izraze koji su po značenju uži, kao npr. samohrana

majka, nepotpuna obitelj, krnja obitelj, deficijentna obitelj, razorena obitelj (Grozđanić, 2000; prema Miljević-Ridički, 2015).

Mnogi stručnjaci pretpostavljaju da je jednoroditeljska obitelj manje povoljna i manje poticajna za razvoj od dvoroditeljske obitelji. Nejčešće jednoroditeljsku obitelj povezuju s delikventnim ponašanjem, zlouporabom droga, alkohola i pušenjem, niskim samopoštovanjem, napuštanjem školovanja, ranim odlaskom od kuće i ranom seksualnom aktivnošću (Čudina-Obradović i Obradović, 2006).

Uzroci nastanka jednoroditeljskih obitelji su višestruki: smrt, razvod braka, napuštanje obitelji od strane jednog roditelja, izvanbračno rođenje, a u novije vrijeme tu se svrstava i dugotrajno odsustvo jednog roditelja iz bilo kojih razloga (bolest, posao, izdržavanje zatvorske kazne i sl.). Jednoroditeljske obitelji mogu biti takve od svog početka, kao rezultat osobnog opredjeljenja majke za takav oblik obiteljske organizacije (izvanbračne majke s djecom) ili ovisno o uzrocima takvima postaju kasnije (Grozđanić, 2000).

Razlozi zbog kojih nastaju jednoroditeljske obitelji mijenjali su se kroz vrijeme. Početkom 20. stoljeća obitelj s jednim roditeljem najčešće je uvjetovana smrću jednog partnera, 50-ti i 60-ih godina razlog ovakvih obitelji bila je najčešće rastava braka, dok je tijekom 90-ih godina ovakvu obitelj formirao roditelj koji nikad nije sklopio brak (Klarin, 2006).

Mnoge studije razvod vide kao kratkotrajan zakonski događaj koji utječe na pojedinca, no zapravo je riječ je o procesu koji se događa u obitelji unutar životnog ciklusa djece, adolescenata i odraslih (Carter i McGoldrik, 1980; prema Grozđanić, 2000). Mnogi bračni parovi za dobrobit svoje djece dugo žive u poremećenim odnosima, čekajući da im djeca odrastu uz „toplo roditeljske ognjište“, pa da se tek tada pobrinu o sebi i promijene svoj život (Stevanović, 2000).

Rastava braka je bolno i stresno iskustvo u djetetovom životu i gotovo da nema dileme o važnosti za razvoj i prilagodbu djeteta. Prema Arandellu prilagodba na nove okolnosti nastale zbog rastave praćena je krizama koje mogu potrajati i nekoliko godina (Klarin, 2006).

Za dijete čiji se roditelji rastaju, jedini lijek protiv neizvjesnosti i straha da će biti ostavljeno je iskren razgovor i strpljivost, primjereni njegovim godinama i zrelosti. Jer

ako je dijete bilo svjedokom prepirki, nedostatka ljubavi i sloge ili rijetkih pokazivanja nježnosti i poštovanja, prešućivanje ili zatajivanje je besmisleno. Razne studije pokazuju da je osjećaj napuštenosti za dijete mnogo jači od bilo kojeg drugog osjećaja. I doista, studije provedene na djeci koja su bila žrtve psihološkog i/ili fizičkog zlostavljanja pokazale su da su se mnoga od njih, čak i znajući što se događa, otvoreno suprostavljala rastavi svojih roditelja, iako su to u određenim trenucima čak i poželjela (Rodriguez, 2007).

Kompleks gubitka u slučaju razvoda značajno se razlikuje od onog uzrokovanog smrću. Nakon smrti odsutni roditelj obično se idealizira, a nakon razvoda najčešće obezvrjeđuje (Grozđanić, 2000). Djeca ne mogu shvatiti da je smrt trajna. Predškolska djeca obično doživljavaju smrt kao privremeni događaj. Takvo shvaćanje vezano je uz dugotrajni oporavak jer je često popraćeno ljutnjom i osjećajem iznevjerenosti jer se preminula osoba nije vratila (Oehlberg, 2008). Dijete osjeća nemoć i tjeskobu te se počinje osjećati samo i nevoljeno.

Neke od predrasuda vezane uz proces tugovanja kod djece su da dijete nije svjesno gubitka ako ne govori o tome ili ne plače; mora da ne osjeća gubitak; ne smijem plakati pred djetetom da ga ne podsjetim; bolje ne pričati o tome, samo će se rastužiti; najbolje je da zaboravi (treba ga zaokupiti drugim stvarima) (Milanović, 2017).

Neki roditelji pokušavaju dijete poštediti boli i žaljenja. Djeci se ne bi smjelo oduzimati pravo na žalovanje i oplakivanje. Kada dijete može tugovati zbog kraja života i ljubavi, postaje čovječnije i plemenitije (Ginott, 2005).

Osnovno je pravilo da se djecu ne smije udaljavati od tuge ili radosti koje su u obiteljskom životu iznenada pojavljuju. Kada dođe smrt i njima se to ne kaže, mogu se izgubiti u neznatnoj tjeskobi ili rupe popunjavaju užasnim i konfuznim objašnjenjima. Sebe okrivljuju za gubitak, pa osjećaju da su odvojeni, ne samo od mrtvih nego i od živih. Prvi korak s kojim ćemo pomoći djeci da se suoče s gubitkom sastoji se od toga da im dopustimo da u potpunosti izraze svoje strahove, maštanja i emocije. Kada s djetetom razgovaramo o smrti, odgovori mojemu biti jezgroviti i istiniti, najbolje je izbjegavati eufemizme (djed je otišao u vječni san, baka je otišla u raj i postala anđeo – dijete bi moglo usmjeriti svoje molitve na to da i ostatak obitelji umre i pretvori se u anđele) (Ginott, 2005).

Djeca, poput odraslih, mogu biti domišljata u prikrivanju svojih strahova i osjećaja nemoći. Ratoborno ponašanje čest je obrambeni mehanizam u djece koja prolaze kroz proces tugovanja, naročito u dječaka (Oehlberg, 2008).

Faze procesa tugovanja su: šok, osvještavanje gubitka, povlačenja, zacjeljivanje i obnavljanje (Milanović, 2017).

Dječje reakcije na gubitak koje su teško razumljive odraslima: ponašanje 'kao da se ništa nije dogodilo', osjećaj da je umrla osoba još uvijek ovdje, separacijske poteškoće, osjećaj krivnje i okrivljivanje odrasle osobe, ljutnja na umrlu osobu, stalno postavljanje pitanja koja se tiču smrti i umrle osobe (Milanović, 2017).

3. ŽIVOT DJETETA U JEDNORODITELJSKOJ OBITELJI – UTJECAJ NA ČIMBENIKE RAZVOJA

U ranom razdoblju djetetova života obitelj je najpogodnija sredina za razvoj i odgoj djeteta. Naravno da se dijete razvija i nakon tog primarnog, predškolskog ili ranoga razdoblja te mu obitelj sve dok ne osnuje vlastitu, pa čak i nakon toga predstavlja temeljni i najvažniji oslonac. Nadasve je važno zadovoljiti potrebe djeteta za ljubavlju, nježnošću, toplinom, doživljajem sigurnosti i skladnim odnosima između majke i oca.

Obitelj se odlikuje specifičnim mogućnostima odgojnih utjecaja, a emocionalni odnosi koji se temelje na ljubavi i privrženosti roditelja i djece, kao i individualnom pristupu djetetovoj osobnosti, čine ju neosporno nezamjenjivom i drugačijom od svih ostalih društvenih zajednica. Upravo u obiteljskoj zajednici dijete ne samo da stječe sigurnost i samopouzdanje, razvija osjećaj povjerenja u sebe i druge, nego i razvija osjećaj za pripadnost zajednici.

Stoga se javljaju pitanja poput: može li dijete u jednoroditeljskoj obitelji razviti osjećaj sigurnosti i pripadnosti? Utječe li i na koji način život u jednoroditeljskoj obitelji na čimbenike njegova razvoja?

I u cjelovitim i jednoroditeljskim obiteljima mogu biti prisutni olakšavajući čimbenici, oni koji potiču razvoj i otežavajući čimbenici, oni koji koče razvoj djeteta. Olakšavajući/otežavajući faktori često su povezani s osobinama pojedinca/roditelja kao što su samoeфикаsnost, način suočavanja sa stresom, socijalne vještine, postojeći međuljudski odnosi, mjesto i vrsta zaposlenja te način kako je regulirana novčana podrška. A ponekad je važno i kojem spolu, rasi, dobnoj skupini ili kulturi pojedinac pripada (Miljević-Ričički, 2015).

Nekvalitetni odnosi u obitelji izazivaju određene vrste teškoća kod članova te ako potraju mogu prerasti u bolesti koje će se najprije javiti na onom članu obitelji koji je u tom trenutku najslabiji tjelesno, psihički ili socijalno, a to su najčešće djeca (Janković, 1996). Određeni znakovi, učestalost određenih ponašanja, dišne i probavne bolesti ili kožni problemi pokazuju da dijete pati od stresa te kako i na njega utječe nova situacija (Rodriguez, 2007).

Utvrđeno je da je u obiteljima koje karakteriziraju narušena komunikacija, konfuzija, krutost, nerazrješavanje sukoba i prezaštićivanje, česta anoreksija, shizofreni poremećaji i ovisnosti (Janković, 1996).

Četiri glavna čimbenika koja mogu dovesti do nepovoljnog utjecaja jednoroditeljske obitelji jesu: ekonomski položaj obitelji, manjkav socijalizacijski kontekst, stres zbog raspada obitelji i majčina psihološka dobrobit (Carlson i Corcoran, 2001; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006).

1. Ekonomski položaj u obitelji kao uzrok nepovoljnog razvoja u jednoroditeljskim obitelji objašnjava se većom kvalitetom dvoroditeljske obitelji u odgoju djece. U dvoroditeljskoj obitelji u dijete se ulaže dvostruko i komplementarno i novac i vrijeme (Biblarz i Gottainer, 2000; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006).
2. Do manjkavog socijalizacijskog konteksta dolazi zbog nepostojanja autoriteta i nemogućnosti učenja odnosa prema autoritetu. Zbog odsutstva jednog roditelja promijenit će se odnos u obitelji, bit će ili strog ili previše blag, a smanjit će se i roditeljski nadzor i uključenost u djetetove aktivnosti.
3. Jednoroditeljska obitelj najčešće nastaje raspadom obitelji, a to je samo po sebi stres za dijete i obitelj. Nove izvore stresa također izaziva i promjena mjesta stanovanja, škole i prijatelja. Dijete se tada često povlači iz obitelji i traži društvo vršnjaka. Takva djeca dobivaju manje obiteljskih socijalizacijskih utjecaja, a češće su izložena nepovoljnom vršnjačkom utjecaju (Čudina-Obradović i Obradović, 2006).
4. Majčina psihološka adaptacija također je bitan čimbenik u određivanju utjecaja jednoroditeljske obitelji. Depresija zbog smrti partnera ili rastave i neprilagođenost novim zahtjevima može znatno smanjiti majčinu roditeljsku kompetenciju i prag njezine tolerancije za djetetovo ponašanje i reagiranje (Carlson i Corcoran, 2001; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006).

Amato (2000; prema Mrnjavac, 2014) također navodi veći broj posrednih čimbenika koji mogu otežati razvoj djece u obiteljima s jednim roditeljima: puna odgovornost jednog roditelja za brigu djeteta, konflikt među bivšim supružnicima, neriješena pitanja uzdržavanja, posjeta i skrbnitva, nedostatak emocionalne podrške majci, prekid ili smanjenje kontakata s rodbinom, prijateljima, niski ili smanjeni

prihodi, niz stresnih životnih promjena nakon razvoda, promjena mjesta boravka, vrtića ili škole, povećane dnevne obveze majke te smanjeno majčino zadovoljstvo. Svi navedeni čimbenici odražavaju se na dobrobit roditelja koji živi s djetetom, a to može djelovati na njegov odnos s djetetom.

Prilagodba djeteta na razvod ne ovisi isključivo o sukobima u obitelji ili gubitku jednog roditelja već i o nekim drugim činiteljima koji su vezani neposredno za samo dijete. Među tim činiteljima svakako su najznačajniji starost i spol djeteta (Grozđanić, 2000), zatim potpora koju dijete dobiva u sredini u kojoj živi, s kim dijete živi u jednoroditeljskoj obitelji i osobine roditelja-skrbnika (Čudina-Obradović i Obradović, 2006).

Dijete predškolskog uzrasta (3-5 godina) nije u stanju shvatiti prave razloge razdvajanja roditelja i smatra da na taj način nepovratno gubi ljubav drugog roditelja. Za taj je uzrast karakteristična i pojava regresivnog ponašanja (ponaša se kao dijete mlađeg uzrasta), što može potrajati određeno vrijeme. Prema rezultatima istraživanja mlađe je dijete sklono, pogotovo u tumačenju uzroka razvoda, samookrivljanju, iskrivljenom opažanju roditeljskih potreba, ponašanja i osjećaja, kao i samozavaravanju o izgledima za pomirenje roditelja (Grozđanić, 2000).

Dijete u dobi od 6-8 godina, iako može razumjeti povod razvoda, još uvijek nije u stanju u potpunosti shvatiti poremećene odnose među roditeljima i vlastitu ulogu u razvodu. Djeca tog uzrasta posebno su osjetljiva na to kako vršnjaci i odrasli tumače njihov novonastali položaj i okolnosti u obitelji. Djevojčice ove dobi izmišljaju fantazije kako bi se utješile dok mi nedostaje jedan roditelj (Wallerstein i Blakeslee, 2006).

Djeca u dobi od 9-12 godina imaju nešto zreliji odnos prema razvodu roditelja. Mogu shvatiti okolnosti i obrazloženja uzroka razvoda. No, u toj je dobi njihova "slika o sebi" vezana uz obitelj, pa narušavanje strukture obitelji često značajno utječe na uspostavljanje i postojanost sistema vrijednosti. To se najčešće odražava u lošem školskom uspjehu, te problemima ponašanja, agresivnosti, dubokoj potištenosti i usamljenosti.

Za adolescente (13-18 godina) se, kad je u pitanju razvod roditelja, može reći da postoje i prednosti i nedostaci u odnosu na mlađu djecu. Adolescenti imaju veći kapacitet za izgradnju emocionalne distance od roditeljskih konflikata, imaju

moгуćnost izbora odluke o skrbništvu i kontaktima s odsutnim roditeljem te članovima proširene obitelji. Neuspjeh u rješavanju emocionalne privrženosti u toj fazi životnog ciklusa može otežati adolescentovo osnivanje vlastite nuklearne obitelji (Grozđanić, 2000). Djeca razvedenih roditelja obično u adolescentsko razdoblje ulaze ranije od svojih vršnjaka iz cjelovitih obitelji i u njemu se duže zadržavaju (Wallerstein i Blakeslee, 2006).

Prema starijim istraživanjima, najosjetljivija na razvod roditelja jesu djeca između treće i devete godine (McLanahan i Sandefur, 1994; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006). Takvo je gledište uglavnom napušteno te danas prevladava mišljenje da razvod djeluje jednako negativno na svu djecu, bez obzira na dob (Čudina-Obradović i Obradović, 2006).

Niz istraživanja koje je provela Hetherington M. (1978) pokazala su da razvod više pogađa dječake nego djevojčice i to zato što nakon razvoda djeca uglavnom žive s majkom, pa dječaci zbog odsutnosti oca nemaju pravi model socijalizacije. Dok su novija istraživanja pokazala da to ovisi o predadolescentskom razdoblju ili o reakcijama i prilagodbi u adolescenciji. Utvrđeno je da se dječaci teže prilagođavaju novonastaloj situaciji u predadolescentskom razdoblju, ali to se nije pokazalo ako su se roditelji razveli kada su dječaci već bili u adolescenciji (Amato, 2001; Silverberg, Wallace, Lehman i Lee, 2004; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006).

Mnoga istraživanja pokazuju da će se dijete novim životnim uvjetima prilagođavati brže i jednostavnije ako ima potporu rodbine, vršnjaka i škole (Sandler, Tein i West, 1994; Whiteside i Becker, 2000; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006).

Nakon razvoda u većini slučajeva skrbnikom djece postaje majka. Neki autori smatraju da dodjeljivanje djece majkama može biti štetno, jer se ne uzima u obzir spol djeteta i potreba modela identifikacije za dječake (Hetherington i sur., 1998; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006). Nedostatak tog modela ne otežava samo formiranje muškog identiteta nego i prilagodbu dječaka u novim životnim uvjetima, pogotovo ako dječaci imaju slabu vezu s ocem (Stoppard, 2004). Zato se smatra da je za djecu najbolje da roditelji dijele skrbništvo, tako istodobno oba roditelja sudjeluju u odgoju (Čudina-Obradović i Obradović, 2006).

Sposobnosti i snalaženje roditelja/skrbnika mogu pomoći ili štetiti snalaženju i prilagodbi djeteta. Doživljaj krize bit će veći ako roditelju nisu jasne uloge koje mora ostvariti u novonastaloj situaciji, ako nije sposoban suočiti se s frustracijama ili ako nema emocionalnu i socijalnu pomoć u rješavanju različitih problema (Tein, Sandler, Irwin i Zautra, 2000; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006).

Osjećaj samoće koji doživljavaju odrasle osobe nakon rastave, ne razlikuje se puno od osjećaja emocionalne samoće koju doživljavaju djeca (Rodriguez, 2007).

3.1 UTJECAJ JEDNORODITELJSKE OBITELJI NA SOCIOEMOCIONALNI RAZVOJ

Sva istraživanja, bez obzira kad su provedena, pokazuju da djeca snažno emocionalno reagiraju na razvod roditelja povećanom agresijom i depresijom. Neposredna posljedica takvih emocionalnih reakcija jest smanjena samokontrola i odgovornost. Snaga reakcije ovisi o dobi i spolu djeteta. Dječaci obično burnije reagiraju, dok su djevojčice sklonije depresiji (Guidubaldi, Cleminshaw, Perry Bonie i Lightel, 1985; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006).

Primjenom metaanalize većeg broja znanstvenih radova, utvrđeno je da djeca razvedenih roditelja imaju lošije mišljenje o sebi i niže samopoštovanje od djece koja žive s oba roditelja (Amato, 2001; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006).

Prema novijim saznanjima, očeva ljubav i aktivna uključenost u dječji odgoj važna je za emocionalni razvoj djeteta u jednakoj mjeri kao i majčina. Negativne posljedice odsustva oca u djetinjstvu su svugdje oko nas. One pogađaju oca, majku, ali najviše od svih, djecu. Odrastanje bez oca značajan je prediktor psihičkih, ali i emocionalnih i ponašajnih problema. Mnogi od tih problema nastavljaju se tijekom adolescencije i odrasle dobi. Prema provedenim istraživanjima u Americi najveći rizik da će patiti od emocionalnih problema imaju djeca samohranih majki koje se nikada nisu udale. Posljedice odrastanja u jednoroditeljskim obiteljima na socijalni i emocionalni razvoj djeteta koje se navode u različitim istraživanjima su: tjeskoba, manjak samopouzdanja, gotovo patološka potreba djeteta za ljubavlju i nježnošću, manji osjećaj savjesnosti i niža psihološka dobrobit djeteta (Lamb, 2004). Kod dječaka koji odrastaju bez oca izraženiji je manjak samopouzdanja, kao i problem s iskazivanjem osjećaja.

„Očeva igra s djetetom, poticanje djeteta i razgovaranje o njegovim problemima znatno poboljšavaju djetetov socijalno-emocionalni razvoj, prilagodbu i životno zadovoljstvo u adolescenciji i odrasloj dobi, te djetetov intelektualni razvoj, društvenu kompetenciju i unutrašnji lokus nadzora“ (Čudina-Obradović i Obradović, 2006, str. 262-263).

Poznato je da su djeca iz jednoroditeljskih obitelji manje društvena, imaju manje prijatelja i manje vremena provode s njima nego djeca koja žive s oba roditelja (Kinard i Reinherz, 1986; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006). Ona se često u društvu vršnjaka ponašaju neprimjereno. No istraživanja su pokazala da takvo ponašanje s vremenom nestaje (Amato, 2001; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006).

Djeca razvedenih roditelja imaju više problema u romantičnim odnosima. Ona obično imaju problema u komunikaciji s partnerom, kritična su prema njemu i često pokazuju negativne emocije. Ti pojedinci teže stupaju u brak i njihovo bračno zadovoljstvo ili bračna kvaliteta je manja nego u pojedinačima čiji se roditelji nisu rastali (Amato i DeBoer, 2001; Čudina-Obradović i Obradović, 2004; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006). U odnosu s prijateljima i budućim partnerima bit će sklona kontroliranju svojih osjećaja, preuzimajući odgovornost nad emocionalnim stanjem drugih osoba te će tako biti manje odgovorna prema sebi (Rodriguez, 2007).

Većina ženske djece kojima umre majka u ranom djetinjstvu ima problema u partnerskim odnosima u odrasloj dobi, te pokazuje depresivne probleme. No ne mora značiti da je to glavni razlog takvog ponašanja. Osim majke, moralo je nedostajati još nešto, socijalna podrška, primjerene osobine oca, dobar materijalni status obitelji (Miljević-Ridički, 2015).

No odrastanje u jednoroditeljskim obiteljima ne mora isključivo imati negativne posljedice. Djeca samohranih roditelja su odgovornija jer se češće od njih traži da priskoče u pomoć u obiteljskim poslovima i zadacima. Bliskija su sa svojim (samohranim) roditeljem jer su tijekom života jako povezani u svim aspektima jedno o drugome. Također, djeca iz jednoroditeljskih obitelji formiraju čvršće veze s članovima proširene obitelji koji najčešće pomažu u odgoju djeteta (Miljević-Ridički i Pavin Ivanec, 2008).

3.2 UTJECAJ JEDNORODITELJSKE OBITELJI NA KOGNITIVNI RAZVOJ

I zaštitni i otežavajući faktori mogu biti prisutni i u jednoroditeljskim i dvoroditeljskim obiteljima. Prema neobjavljenom istraživanju koje su proveli Semeroff, Seifer, Baldwin i Baldwin, slabo mentalno zdravlje majke, visoka majčina anksioznost, nisko obrazovanje majke, kao i odsutnost oca ili česta pojava stresnih događaja, mogu ugroziti dječji kognitivni razvoj. Kod djece kod koje je bio prisutan samo jedan faktor, IQ izmjeren WPPSI testom (Wechsler Preschool and Primary Scale of Intelligence) bio je iznadprosječan. Dok je veći broj faktora bio povezan s manjim rezultatom (Miljević-Ridički, 2015).

Za rani kognitivni razvoj važna je kućna opremljenost različitim materijalnim poticajima te dostupnost različitih poticaja (kino, kazalište, knjižnice), za što roditelji moraju imati materijalnih mogućnosti. Slab materijalni status obitelji odražava se na dječjem intelektualnom postignuću i verbalnim sposobnostima. No i te otežavajuće efekte mogu ublažiti roditeljska toplina, podržavanje i njegujući odnos (Miljević-Ridički, 2015).

Prisutnost oca ne osigurava uspjeh, niti odsutnost oca znači da će dijete biti neuspješno. Za dječji uspjeh je važna majka ili neka druga osoba, kojoj je stalo do dječjeg obrazovanja i uspješnosti. Ono što negativno utječe na kognitivni razvoj jest nepodržavajuća okolina (Miljević-Ridički, 2015).

Istraživanja pokazuju da djeca iz razvedenih brakova imaju slabiji uspjeh u školi ili češće prekidaju školovanje nego djeca koja su živjela s oba roditelja (Sun i Li, 2002; prema Čudina-Obradović i Obradović, 2006). Tako djeca postižu nižu obrazovnu razinu, pa su zbog toga slabije plaćena s nižim socioekonomskim statusom.

Djeca majki koje nikad nisu bile udane i kod kojih nema uključenosti oca, imaju puno lošiji školski uspjeh i iskazuju više antisocijalnih ponašanja nego djeca iz obitelji prvi put vjenčanih roditelja niskog socioekonomskog statusa (Berk, 2008).

Prema istraživanju Miljević-Ridički (2015) za kognitivni razvoj djeteta nije toliko važno raste li ono u jednoroditeljskoj ili dvoroditeljskoj obitelji, koliko su važne neke karakteristike majke, koje pokazuju njenu životnu prilagođenost.

U istraživanju koje su proveli Biblarz i Gottainer (2000; prema Miljević-Riđički i Pavin Ivanec, 2008) pokazalo se kako su djeca (odnosno adolescenti) majki udovica, među ostalim, bila i akademski uspješnija od djece odrasle s rastavljenim majkama.

Osobine djeteta koje su povezane s kognitivnim razvojem su temperament, orijentiranost na zadatak i spol. Bolje rezultate u testovima kognitivnog statusa i u akademskom postignuću postižu djeca lakšeg temperamenta, više orijentirana na zadatak i ženskog spola (Burchinal, Campbell, Bryant, Wasik i Ramey, 1997; prema Miljević-Riđički, 2015).

„Rastava roditelja može na neko vrijeme negativno utjecati na dječji razvoj, ali ti se efekti s vremenom gube. Za većinu obitelji s jednim roditeljem dovoljna je godina dana nakon što su takve postale, da prihvate svoj novi položaj i dožive značajna poboljšanja u obiteljskom funkcioniranju i životnom zadovoljstvu, te se djeca mogu dobro prilagoditi novim okolnostima i bolje napredovati od djece u nesloženim cjelovitim obiteljima“ (Hetherington, Parke i Locke, 2002: prema Miljević-Riđički, 2015, str. 46).

Zaštitni faktori koji olakšavaju djetetov razvoj jesu: odsutnost napetosti i kažnjavanja, sigurno mjesto za igru djeteta, roditeljsko prihvaćanje, roditeljska osjetljivost, raznovrsni materijali za igru i učenje, raznolikost iskustava (Miljević-Riđički, 2015).

Nema svako dijete problema s ponašanjem zato što živi samo s jednim roditeljem. Brojne studije provedene u različitim zemljama pokazuju kako se najbolje može pomoći djetetu:

- uzimanje u obzir djetetova dob i zrelost kako bi ga se poučilo kako najlakše riješiti probleme,
- održavanje stava u djece posebno temeljenog na ljubavi, pažnji i poštovanju,
- pokazivanje na različite načine da je svijet bogat upravo zbog svoje različitosti, pomažući tako djetetu da se zadovoljavajuće poveže s prijateljima i rođacima,
- određivanje kućnih pravila utemeljenih na sigurnosti i poštovanju,
- dopuštanje da dijete pogriješi i ispravi svoje greške,
- pažljivo slušanje djeteta odgađajući pritom druge prioritete koji nisu uvijek i djetetovi.

ZAKLJUČAK

Izgleda da jednoroditeljska obitelj sama po sebi nije ni ne mora biti prediktor slabijeg utjecaja na bilo koji aspekt dječjeg razvoja, već su to obiteljski procesi, koji se češće vežu uz jednoroditeljske obitelji (Miljević-Rički, 2015).

Roditelji koji vjeruju u ljubav i daju podršku svojoj djeci imaju djecu koja su osjećajna, ljubazna i obzirna prema drugim ljudima (Stoppard, 2004). Iz prikazanih istraživanja možemo zaključiti da je to ono što najviše utječe na djecu. Ako dijete dobiva ljubav, pažnju i razumijevanje od strane roditelja, to što živi u jednoroditeljskoj obitelji neće toliko utjecati na njegov razvoj. Samohrane obitelji ne smijemo smatrati patološkim i lošim za dijete jer je za djetetovo psihološko zdravlje najvažnija kvaliteta, a ne tip obiteljskog života.

Premda je rastava za djecu bolna, život u obitelji u kojoj ima mnogo sukoba puno je gori nego prelazak u jednoroditeljsku obitelj s malo sukoba. Kada roditelji koji se rastavljaju stave na stranu svoje nesuglasice i međusobno se podupiru u svojim ulogama u odgoju djece, ona imaju više izgleda da odrastu u stabilne, kompetentne i sretno osobe (DeGarmo i Forgatch, 1999; prema Berk, 2008).

Kao odgojitelji moramo biti u stalnom kontaktu s djetetom i njegovim roditeljima, pratiti kako se ono ponaša i kako određeni događaji utječu na njega. Trebamo pomoći djetetu da prebrodi osjećaj samoće tako što ćemo ga slušati, bodriti, dati mu ljubav, razumijevanje i društvo. Kontinuitet dolaska u vrtić, stalnost odgojitelja koji o njemu brinu, dnevne rutine, poznata struktura dana, predvidljivost događaja u bližoj budućnosti sve su to sigurnosni preduvjeti koji djetetu vraćaju izgubljeni osjećaj ravnoteže i stabilnosti. Putem raznih igara, slikovnica, didaktičkog materijala i aktivnosti možemo pomoći djetetu da proradi svoje osjećaje i iskustva.

„Nijedno se dijete, bez obzira na dob, ne bi smjelo naći u situaciji da mora birati ljubav samo jednoga od roditelja, niti da je prisiljeno štititi, čuvati ili tješiti one koji to zapravo trebaju činiti za njega“ (Rodriguez, 2007, str. 23).

LITERATURA

1. Berc, G., Ljubotina, D., Blažeka, S., (2009). Struktura obitelji i životni uvjeti obitelji u selu i gradu. *Sociologija i prostor : časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, Vol.42 No.1/2 (163/164). Str.23-43.
2. Berk, L.E. (2008). *Psihologija cjeloživotnog razvoja*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
3. Brajša-Žganec, A. (2003). *Dijete i obitelj*. Jastrebarsko: Naklada Slap
4. Buljan Flander, G. (2001). *Uloga privrženosti i nekih odrednica ličnosti u zlostavljanju djece: proširenje Bolwbyjeve teorije: doktorska disertacija*. Zagreb: Filozofski fakultet.
5. Buggle, F. (2002). *Razvojna psihologija Jeana Piageta*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
6. Čudina-Obradović, M., Obradović, J. (2006). *Psihologija braka i obitelji*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
7. Ginott, H. G., (2005). *Između roditelja i djeteta*. Lekenik: Ostvarenje d.o.o.
8. Grozdanić, S., (2000). Jednoroditeljske obitelji prema uzrocima njihova nastanka. *Ljetopis socijalnog rada*. Vol. 7, No. 2. Str. 169-172.
9. Janković, J. (1996). *Pristupanje obitelji*. Zagreb; Alinea
10. Klarin, M. (2006). *Razvoj djece u socijalnom kontekstu: roditelji, vršnjaci, učitelji*. Jastrebarsko: Naklada Slap
11. Lamb, M.E. (2004). *The Role of Father in Child Development*. New Jersey: John Wiley and Sons, Inc.
12. Milanović, M. (2014). Značajke i razvoj odnosa privrženosti. Interni materijal za praćenje kolegija Razvojna psihologija. Učiteljski fakultet u Zagrebu, odsjek Petrinja.
13. Milanović, M., (2017). Tugovanje. Interni materijal za praćenje kolegija Primijenjena razvojna psihologija. Učiteljski fakultet u Zagrebu, odsjek Petrinja.
14. Miljević-Riđički, R. (2015). *Životna prilagođenost majki i kognitivna uspješnost njihove djece*. Jastrebarsko: Naklada Slap
15. Miljević-Riđički, R., i Pavin Ivanec, T., (2008). Životna prilagođenost majki u različitim tipovima jednoroditeljskih majčinskih obitelji te

- kognitivna uspješnost njihove djece. *Društvena istraživanja : časopis za opća društvena pitanja*. Vol. 17, No. 3 (95). Str. 553-571.
16. Mrnjavac, A., (2014). Utjecaj jednoroditeljske obitelji na emocionalne i ponašajne probleme djece predškolske dobi. *Školski vjesnik : časopis za pedagoškijsku teoriju i praksu*. Vol. 63, No. 3. str. 433-452.
 17. Oehlberg, B., (2008). *Neka bude bolje*. Buševac: Ostvarenje d.o.o.
 18. Raboteg-Šarić, Z. (1997). *Socijalizacija djece i mladeži*. Društvena istraživanja, 4 (6), 30-41.
 19. Raboteg-Šarić, Z., Pećnik, N., Josipović, V. (2003). *Jednoroditeljske obitelji: osobni doživljaj i stavovi okoline*. Zagreb: Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
 20. Rodriguez, N., (2007). *Djeca u vrtlogu razvoda*. Rijeka: Dušević & Kršovnik d.o.o.
 21. Skupnjak, D. (2012). Teorija razvoja i učenja L. Vygotskog, U. Bronfenbrennera i R. Feuersteina kroz prikaz slučaja. *Život i škola*, br. 28 (2/2012.), god. 58., 219. – 229.
 22. Stevanović, M. (2000). *Obiteljska pedagogija*. Varaždinske Toplice: Tonimir d.o.o.
 23. Stoppard, M. (2004). *Razvoj vašeg djeteta: kako otkriti i potaknuti djetetove potencijale*. Zagreb: Profil international.
 24. Štulić, J. (2015). Socioemocionalni razvoj – ekološki pristup. Interni materijal za praćenje kolegija Socioemocionalni razvoj. Učiteljski fakultet u Zagrebu, odsjek Petrinja.
 25. Vasta, R. (1997). *Dječja psihologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
 26. Vizek Vidović, V., Vlahović-Štetić, V., Rijavec, M., Miljković, D. (2003). *Psihologija obrazovanja*. Zagreb: IEP-VERN.
 27. Wallerstein, J. S., Blakeslee, S., (2006). *A što s djecom?: odgoj djece prije, za vrijeme i nakon razvoda*. Zagreb: Planetopija
 28. Wood, D. (1995). *Kako djeca misle i uče*. Zagreb: Educa
 29. Academia.edu
http://www.academia.edu/7780197/_JE_LI_RODITELJSKI_UTJECAJ_PRESUDAN_ZA_RAZVOJ_DJETETA_-_pregledni_rad_05.08.2017.
 30. Feuerstein, R.S., Falik, L., Rand, Y. (2006). *From Creating and Enhancing Cognitive Modifiability: The Feuerstein Instrumental Enrichment Program*

by Reuven Feuerstein

(<https://www.thinkingconnections.org/theory/MLE.shtml>)

31. www.simplypsychology.org/vygotsky.html McLeod, S. A. (2007)
03.08.2017.
32. Roditelji.hr <http://www.roditelji.hr/beba/0-3-mjeseca/razvoj-djeteta-od-rodenja-prvog-rodendana/> 01.08.2017.